

*Безклубенко С.Д.
доктор філософських наук, професор
Київського національного університету культури і мистецтв*

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

У статті аналізуються культурні наслідки міжнаціональних взаємин з турками та кримськими татарами. Досліджується заснування Кримського татарського ханства, боротьба кримськотатарської орди з українським народом; вплив турків і татар на культурну ситуацію в Україні.

Ключові слова: Кримськотатарське ханство, міжнаціональні взаємини, думи, кобзарі, Аганангел Кримський.

В статье анализируются культурные следствия межнациональных отношений с турками и крымскими татарами. Исследуется основание Крымского татарского ханства, борьба крымскотатарской орды с украинским народом; влияние турков и татар на культурную ситуацию в Украине.

Ключевые слова: Крымскотатарское ханство, межнациональные отношения, думы, кобзари, Агатангел Крымский.

The article examines the cultural consequences of inter-ethnic relations with the Turks and Tatars. The article investigates the reason of the Crimean Tatar Khanate, Crimean Tatar hordes fight with the Ukrainian people, the impact of the Turks and Tatars on the cultural situation in Ukraine.

Key words: Crimean Khanate, international relations, thoughts, Kobzars, Agatangel Crimskuy.

1453 р. із завоюванням Царгорода турками-османами Візантія впала, і на її руїнах постала інша імперія – цілком відмінна як за етнічним складом панівної верстви, так і за віросповіданням, законом, культурою і ставленням до сусідів.

Якщо для Візантії впродовж останнього тисячоліття головним завданням було утримати мир і спокій на кордонах, то для новоповсталі держави, сповненої агресивних амбіцій і прагнення чи не світового панування (султан Мехмед II ель фатіх, котрий захопив Царгород, мав намір, під кінець султанування, підкорити, крім “другого”, ще й “перший” Рим), навпаки, – розширення простору панування, пограбування сусідів і підкорення їх населення.

Уже 1497–1498 рр. українці відчули перший подих нової, додаткової небезпеки. Правлячий тоді султан Баязід, за намовленням господаря Молдавії, аби показово дати відчутти своє ставлення польському королю, послав військо, яке вдерлося саме в ту частину польської держави, де мешкали здавна, як мешкають і зараз, українці...

Чортків, Перемишль та інші багаті галицькі містечка та міста було пограбовано і сплюндровано. Особливо ж зазнав шкоди Львів. Власне львів'яни, бо самого міста

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

туркам захопити не вдалося, натомість, заможніші його жителі, прагнучи втекти разом із своїм скарбом подалі від небезпеки, якраз і потрапили в полон до нападників. За свідченням турецької хроніки Сагдеддіна, “аж здавалося, ніби самі люди вийшли туркам назустріч, щоб піднести їм незмірні дорогоцінні дари”. Здобич внаслідок цього виявилась несподівано великою: “Кожен із завойовників здобув більше, ніж міг бажати і ніж міг із собою понести» [2; 340–341].

Цьому, на перший погляд, *курйозному*, випадку судилося, певно, стати своєрідним прецедентом та історичною спокусою. Нечувано багата здобич і неймовірно легкий шлях їх здобування (у поході 1497 р. турків було менше двох тисяч!) на довгі роки розпалили апетит османів до чергових наскоків.

Успішними ж їх зробила фактична відсутність, на жаль, належного опору населення, яке піддавалося погвалту та пограбункам... І то не лише через раптовість нападів, а й з огляду на мирну, – *надмір мирну, щоб не сказати покірну*, – вдачу “туземців”.

Чи не далися взнаки тут заповіді: “Не протився злу насиллям”, “Якщо вдарять тебе у праву щоку, підстав і ліву”, “Люби тих, хто ненавидить тебе, та благословляй тих, хто проклинає тебе”?..

Так чи інакше, але видається прикро показовим, що згаданий уже *дієписець*, оповідаючи про обставини нападу 1497 та 1498 рр., зазначає, що, крім скарбу, нападники захопили велику кількість людей у полон (“есір”), «*бо з того люду, як відомо (!), виходять найкращі невольники.*» [2; 341].

“Кажучи про українське невольництво, – відзначав А. Кримський у своїй “Історії Туреччини”, – ми зустрінемо ще й інші свідоцтва про те, що найвищу ціну складали турки невольникам саме з України, а не з якоїсь іншої землі. Поляк Кромер з цього приводу гірко зауважує, що галицький “есір” 1498 р. попродано в якнайдаліші мусульманські краї – «так далеко, що Фракія, Македонія, Татарська орда, а також Азія були заповнені руськими бранцями» [2; 341].

Варто відзначити, що у згадані роки Галичина, яка входила до складу Польщі, не мала ще спільного кордону з Туреччиною: війська нападників залюбки пропускав господар Молдовії. То чого вже слід було чекати решті України? До певного часу наскокам турецьким ставали на заваді величезні, мало заселені простори південноукраїнських степів. Але тільки до певного часу.

...Як відомо, причорноморські степи віддавна були своєрідним “битим шляхом” для кочових народів, які сунули й сунули одні за одними із Сходу на Захід, часом переходячи кримський перешийок і вторгаючись на півострів. Ще до часів, з яких нам відомо про існування Київської Русі, тут проходили (IV–V ст.) гунни, далі авари (обри), потім племена, які входили до складу держави, яку китайці називали “тукю” і кордони якої розтягались від китайського муру до Азовського та Чорного морів (VI ст.). Після розпаду цього об’єднання племена, ніби за інерцією, продовжували свій рух, насуваючись одне на одного та відтісняючи одне одного на захід чи й у безвість: хозари, печеніги, узи – уже за часів Київської Русі. На XI століття останніх двох витіснено аж у Подунав’я, натомість у “полі” з’явилися половці, кумани (кипчаки)... У XIII ст. на них та на Русь насунула татарська Золота Орда, після розпаду якої (XV ст.) у Криму засіло плем’я під проводом ханів династії Гіреїв.

ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...

Отож заснування Кримськотатарського ханства у часі збіглося із падінням Візантії і постанням Туреччини. Не дивно, що етнічно споріднені – як тюрки – ці країни незабаром стали і союзниками, чия злука була закріплена й ідеологічно панівною ісламською релігією та традиціями войовничого-нападницько-грабіжницького способу життя.

До речі, саме відтоді цей півострів набуває й сучасної своєї назви. Татарське дієслово “кирмак” означає *перекопати*, отож віддієслівні іменники татарський “кирим” та український “перекоп” означають одне й те саме: земляний вал і рів, виритий (викопаний) на “перешийку”, що відділяє півострів від материка і робить його малопрístupним. Далі *кримське* ймення поширилося на весь півострів, на відміну від українського, яке “зав’язло” саме на перешийку.

Власне, вперше татари з’явилися у Криму ще у XIII ст. – під час великого походу Чингізхана та його спадкоємців – золотоординців, але тоді вони ще не становили окремого державного утвору. Лише після походу Тимура і розгрому ним Золотої (Кипчакської) орди, рештки якої поповнили татарське населення півострова, вони зорганізувалися у *ханство* (близько 1420 р.).

Оскільки Гіреї перебували у васальній залежності від Литовського князівства, до складу якого входила наддніпряньська частина України, особливих проблем для українського населення кримське ханство не створювало. Більше того, Кримський хан навіть брав участь у протиосманському з’їзді європейських володарів, що відбувся у Луцьку 1429 року. Деякі польські політики ще на початку другої половини XV ст. вважали кримських татар своїми вартовими на кордонах з Туреччиною, які допомагають колонізації (і *полонізації*) українських земель.

Та з 1475 р. ситуація змінюється докорінно. Турецький флот, розбивши італійський, позбавляє генуезців їхніх колоній, включаючи Кафу (Феодосія) на Чорноморському узбережжі, що підпадають під владу Туреччини. Як наслідок – кримські хани переходять із Литовсько-Русько-Польської до Турецької васальної залежності...

Посаджений турками на Кримський престол хан Менглі-Гірей (1478–1515) відразу ж уживає заходів до поширення меж свого володарювання. На Заході, за рахунок наших причорноморських степів – аж до Бессарабії; на Сході, в Кавказьких краях – до північної Черкешини.

Вже через чотири роки після утвердження на ханському престолі Менглі-Гірей *піддає українські поселення регулярним лютим грабіжницьким наскокам, що відтоді на цілі століття стають хронічною смертельною загрозою для українців.*

Часто татари учиняли свої набіги, так би мовити, й “поза планом”: за наказом Туреччини, а іноді – й на замовлення нашого північно-східного сусіда. Так, 1484 р. Менглі-Гірей, *приятель московського князя Івана III*, вчинив великий наїзд на Україну: татарське військо приступом взяло Київ. Зруйнувавши Печерський монастир, трохи не всіх киян забравши у неволю, Менглі-Гірей з великою здобиччю повернувся до Криму...

Польські історики, – писав А. Кримський, – відзначають, що “*турок держав Кримську орду наготові, як мисливець держить у своїх руках наготові с в о р у х о р т і в*”, яку раз у раз може спустити з припони й нацькувати на кого треба. І отож її хорти – кримці повсякчас могли наполювати для свого пана-турка багату людську дичину з України» [2; 408–409].

ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...

“Протоптала татарва на Україну багато шляхів, а з них найзначніших було три з правого боку Дніпра: цими шляхами татари найбільше наїздили, – писав М. Драгоманов. – Перший шлях ішов повз Черкаси, Корсунь, Київ, прямуючи до Львова і звався Чорним; другий від Очакова, повз Бар, теж до Львова, цей шлях звався Кучманським або Кучманом; третій шлях – теж до Львова повз Дністром і звався Волоським або Попутським. З лівого боку Дніпра був один шлях, що звався Муравським” [1; 179]. Так що слова у відомій пісні “*Ішли ляхи на три шляхи, а татари – на чотири*” – то не вигадка, то – історичний документ.

Шлях із “русів” у “турки”, або: плачуть-тужать козаченьки...

Відомий дипломат на службі польсько-литовського уряду в середині XVI століття, свідок цих подій, Михайло Литвин написав (бл. 1550 р.) твір “*Про звичаї татар, литовців і московитян*”, вперше опублікований 1615 р. у Швейцарії. Серед іншого у цих нотатках чимало документальних свідчень про *полювання на українців*.

За спостереженнями Литвина, у кримських татар, серед яких він проживав 1538 року і бував не раз пізніше, існувало два основних промисли: *скотарство і людоловство*. Перший був вельми прибутковим, другий – ще вигіднішим. Хоч татари мали великі плідні отари овець, все ж більш прибутковим вважали *добування українських бранців для рабства*. “Кораблі, що часто приходять до них з-поза Моря, з Азії – за свідченням Литвина, – привозять їм зброю, одяг та коней, а одходять од них навантажені невільниками. І геть усі їхні базари славні тільки отим товаром, що є в них раз у раз: і на свою обихідну, і на продаж, і для застави, і для дарунків. Та й кожен з-поміж них, принаймні, котрий має коня, коли в нього немає готових рабів, то міркує, що може здобувати їх скільки треба, а через те контрактом зобов’язується перед своїми вірителями (кредиторами) заплатити їм в належний лечинець за одяг, зброю чи за коней умовленим числом людей нашої крові. І такі зобов’язання виконуються з повною точністю, начебто наші люди стояли в них на скотячих загородах. Був там один жид, зборщик мита, що сидів коло єдиних... воріт до Тавриди (*тобто на Перекопі – С.Б.*) то він, бачачи без перерви незчисленну силу наших бранців, що туди переганялися, питав у нас, чи залишаються ще люди в наших сторонах чи, може, ні, та й звідки їх береться така сила-силенна» [2; 410].

Що ці *татарські лови становили дослівно смертельну небезпеку для жителів України*, свідчать і подиву гідні пункти, внесені в українські закони про спадщину: “*якщо він помре або якщо його візьмуть татари у полон...*”.

Цілком зрозуміло, що від такого нежданого лиха народ змушений був шукати оборони, захисту, противаги. То ж цілком закономірно, що однією з них стало українське козацтво, яке виникло через якихось 50 років після початку регулярних спустошливих набігів кримських татар. Хоча перші козацькі “уходи” (на риболовлю та полювання) документуються ще 1471 роком, а напади кримчаків починаючи з 1482 р., по суті до середини XVI століття козаки не були ні воєнною організацією, ні тим більш особливою військовою верствою...

На жаль, при всій мужності, відвазі та відчайдушній хоробрості козацтва, Україні не пощастило, не вдалося підвестись так, щоб гідно протистояти тогочасним загрозам

ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ ІШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...

– з Півдня, Заходу та Півночі. Але предмет наших досліджень – не військові чи соціально-політичні процеси, а *культурні наслідки міжнаціональних взаємин*, в даному разі, зокрема з турками та кримськими татарами.

1575 р. татарська орда знову вдерлася – через Молдову – на Україну. Пронеслась руйнівним вихором через Поділля до Львова, набігла на Волинь, спустошуючи все на своєму шляху. Уціліли тільки феодальні замки та панські маєтки, де була вогнепальна зброя.

Татарами було захоплено й відігнано у полон близько 40 тисяч коней, з півмільйона великої рогатої худоби, безліч овець і понад 35 тисяч осіб людей. Десята частина полонених – переважно діти – віддали у безпосереднє володіння турецького султана: резерв *яничарів*.

За свідченням тогочасного польського літописця Святослава Ожельського, депутати від українських земель з цього приводу з’явилися на засідання Польського Сейму у жалобному одязі.

М. Литвин коментує: “Отак раз у раз мають вони (*татари*. – С.Б.) рабів у запасі *не тільки, щоб торгувати з іншими народами, а для того, щоб забавлятися ними вдома та задовольняти свій нахил до лютих учинків*». (с. 416). Інший сучасник тих подій, посол Герберштейн, який бував з посольством не лише у Москві, а й у турецькій столиці, додає: “Старих й німецьких людей, за яких не можна буде здобути багато грошей і які для праці не придатні, таких (достоту, як у ловців зайців – молодим собакам) отдають у татар молодикам, нехай ті вчать на них військової справи та добивають їх камінням, або кидають їх у море, або вбивають їх якимось іншим способом» (Там само). Українські пісні уточнюють: “В’язали руки та сирицею, а залили очі та живицею...”. Кримські татари, з свого боку, підтверджують: “Бранців (окрім гарних жінок та дівчат) гнали пішки, оточивши нагоп верхи на конях, цвяхами нагаями, а щоб кожний знав своїх полонених, їх *та в рували*. Полонених значили тавром, розжареним на вогні, і припікали тавром ті самі частини тіла, куди таврують і товарняк» (Там само, с. 41).

Засвідчує це і М. Литвин: “Котрі з так безталанних людей дужчі, то таких часто, коли не валашать (*тобто не оскоплюють, не каструють*. – С.Б.)¹, то таврують на лобі й на щоках, і вони, зв’язані або закуті, мучаться вдень на праці, а вночі по темних в’язницях. Годують їх скупю, аби не вмерли, і дають їм їсти стерво, гниле, вкрите хробаками, яке й собакам їсти гидко» (Там само, с. 417).

Десяту частину “есіру” відразу ж, на Перекопі, *в порядку державного податку*, віддають у розпорядження хана, зрештою, що хочуть, те й роблять. Здебільшого, продавали: “Коли рабів виводять на продаж, – свідчить Литвин, – то ведуть їх на *майдан* (кримськотатарське слово *майдан* означає *долина, рівна місцина*, словом: *площа* – С.Б.) довгою низкою, одного за одним: *отак, як летить ключ журавлів*; посуваються вони прикуті по десятеро, й продають їх з аукціону».

¹ “Кастрування ж відбувається найрадикальнішим, безпощадним способом: намагаються, щоб у кастрованих гарненьких рабів була знищене безслідно, до останку, геть усяка, навіть найменша ознака в їхньому тілі, яка могла б собою нагадувати, що це були колись хлопці, і такі покалічені люди, що їм коли треба було помочитися, могли це робити лише за допомогою срібної трубочки, що вони їх мусили повсякчас носити із собою в своїх тюрбанах на голові” /А. Кримський. І ст. Туречт.ІV, от.422/. Під час операції часто-густо хлопці помирали.

ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...

Серб Джорджевич вживає (бл. 1540 р.) інше порівняння: *“Виганяють рабів на майдан, наче отару баранів чи кіз”*. Бельгієць Бузбен (1554) та англієць Дж. Сенді прирівнюють невольників до коней на ярмарку: *“зв’язані ланцюгом, подібно до того, як у нас зв’язують довгий ряд коней, коли їх ведуть на продаж”*. Але останні характеристики стосуються ринку рабів уже не в Криму, а в інших країнах, де українців уже... *перепродували...*

“Цьому товарі складають у Тавриді ціну дуже по-знавецькому, і купують його дорого чужоземні купці, щоб за ціну ще більшу перепродати далеким народам чорного коліна, сарацинам, персам, індійцям, арабам, сирійцям та ассирійцям. І як готували вони невольників, то покупці роздивлялись не лише видимі частини тіла, не лише заглядали їм, як коням, в зуби, але й оглядали потайні частини їхнього тіла» (Там само, с. 418).

...Чи думали, чи гадали наші предки, які страждали, протестували й боролися проти такого обходження з ними турків і татар, що потраплять – саме тоді, коли вважали, ніби вже позбулися такого лиха, – в таку самісіньку халепу, коли їх купуватимуть та продаватимуть уже не “бусурмани-нехристі”, а “свої” ж таки *християни...*, що *покріпачать їх?!*

Чи думали, чи гадали наші предки, особливо жінки, які страждали, протестували й боролися проти такого обходження, яке чинили з ними поміщики, що потраплять в умови, коли будуть вимушені самі, з “вільної” та “незалежної” України, масами продаватися у сексуальне закордонне рабство?...

Зрештою, уже й *ту* добу й “земляки” пильно придивлялись та вивчали, як то *“належить” обходитись з людиною-товаром*. У Вільненському рукописі “Аристотелеві ворота” (XV—XVI ст.), що є щось на зразок “Домострою”² розділ “18” присвячений саме процедурі *купівлі рабів та рабинь*: “Пересмотри всю плоть его в месте светлом, противу солнца, дабы не утаилося в нем нечто трудоватое (*наріст, шрам* тощо. – С.Б.) і зри межі носа і ока; тамо будет ли прища, потиснул би пальцом своим, а ще выйdet оттуду гной, ведай, може ест фиштол. . . І положил бы его навзнак, и щюпал по чреву, а ще будет там место болезненное, ..а овсем - месте плечном и селезном и у лошки (*тобто коло легенів, селезінки і заднього проходу*. - С.Б.). И повелел би ему ходити назад и наперед и смотрел би крепости ступання его, и велел би ему побечь бодро – будет ли кашляти или часто дихать” тощо.

...Найбільший торг рабів відбувався у Царгороді. Перед тим, як ввозити “товар”, продавці мусили сплачувати мито у Кафі, де адміністрація була турецька. *Невольників було стільки, що митний збір з торгівлі ними становив одну з важливих статей поповнення імперської казни*. Наприкінці 1527 р. везір султана Сулеймана Пишного – чоловіки “нашої” “славної” Роксолани, – хвалився, що *“от уже два роки, як митниці в Кілії та у Кафі дають нам прибутку на 30000 дукатів більше, ніж звичайно”* (Там само, с. 419). А *“звичайно” цифра сягала 50000 дукатів...*

Частину бранців татари мусили, як уже згадувалося, передавати безпосередньо султанові як податок. Розміри цього податку достеменно невідомі, проте можна судити про нього із даних уже XVII ст.: *новопосаджений кримський хан зобов’язувався перед*

² Текст рукопису є подвійним перекладом: з арабської на єврейську із єврейської та української на білоруську, що була державною мовою у Литовському князівстві

ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...

султаном “стягти з кримських та ногайських татар 20000 душ полонених та й одіслати до султана”.

Що діяли, врешті-решт, із проданими та перепроданими невільниками, багато в чому залежало від того, які вони були. Частина використовували на важких роботах, часто густо *спрягаючи із справжньою худобою*. Іншим діставалась не легша доля. Особливо тим, кого посиляли на “каторгу”.

Каторга – слово грецьке (katergwu), яким позначались човни-галери, що приводилися в рух силою десятків ручних весел. І вдень, і вночі гребці залишалися прикутими до лав – по три-чотири чоловіка на кожній. Вони, до пояса оголені, у будь-яку погоду, їли, спали, міняючись один із одним, аби галера йшла рівномірно і без зупину. Наглядачі немилосердно лупцювали по просолених спинах сиром’ятними батогами...

Звідси – стогін у кобзарських піснях та думках: “кайдани руки-ноги поз’їдають”, “сирая сириця до жовтої кості тіло козацьке проїдає”.

“Наші” жінки – найдорожчі,

Або кому жилося весело й вольготно в Царєграді

Дещо ліпше велося у неволі “гарненьким” і “неслабосильним” юнакам. Перших пристосовували до сексуальних послуг: гомосексуалізм був досить поширеним у турецькому істеблішменті тих часів аж до *найвищих посадових осіб*³ включно. Другі після глибокого “потуречення” ставали яничарами; декому з них щастило навіть досить високо піднятися по щаблях імперської ієрархічної драбини.

За свідченням М. Литвина, “всі міністри отих тиранів (*турків* – С.Б.), євнухи, секретарі й тямущі люди та їхнє осібне військо – яничари, що з дитячих літ навчаються військової справи та військової дисципліни, оті, що з них обираються воєначальники й барони, – усі вони родом із нашої крові». Євнухи – *кастровані чоловіки* – служили наглядачами у гаремах (чим гірші на вигляд, тим ліпше), тоді як котрі кращі на вроду – самі становили так би мовити, “особовий склад” своєрідних гаремів, будучи за

³ Йдеться, зокрема, й про батька Сулеймана Пишного – Селіма II Грізного (1512-1520, народ. 1467). “Грізним” же його прозвали за “заслуги”, подібні до тих, що ними славився й московський цар Іван IV, удостоєний подібного ж прізвиська. Серед “подвигів” Селіма – поголовне винищення (1513 р.) у країні шийтів (понад 40000 чоловік від 7-літніх до 70-літніх, також мусульман, але іншого “толку”). Взвся він був (1519 р.) за те, щоб до ноги винищити і християн, котрі не захочуть перейти на мусульманство, але інтригами придворних та хитрощами грецького патріарха вдалось відвернути його від цього наміру. Коментуючи ці події, А. Кримський зазначав: “Нічого оригінально-турецького в тих гуртових розправах не було, бо й християнські тодішні володарі вкупі з тодішніми ієрархами охоче нищили своїх єретиків масами” (т. IV, с. 349). На підтвердження він наводить маловідомі факти, зокрема й з історії Московщини, про “новгородського православного архієпископа Геннадія (пом. 1504 р.), того святого архієпископа, що й сам наприкінці XV ст. запровадив у Новгороді інквізицію для боротьби проти зжидовілих єретиків, виходячи з побожної думки, що недовірків треба не переконувати, а тільки “казнити, жечи и вешати”. Цей православний, за словами свого сподвижника св. Іосифа Волоцького, “яко лев на злодейственные єретики устремися.. ногты своими растерзатъ тех скверных утробы, зубы же своими крушаа и растерзаа и о камень разбиваа”. 1504 р. Московський собор погодився з вимогами Іосифа Волоцького (того самого, що вигадував про: третій Рим) і “жидовствующих єретиков” було живцем попалено або й ще гіршими карами вигублено. Учень св. Іосифа Волоцького, глава Московської церкви митрополит св. Даниїл (1522–1533) – це на його честь названо патріаршу резиденцію – монастир – Святоданилівським – вимагав кари єретикам і від світських властей, вважаючи, що “убийство бога ради – несть убийство”. От вам і заповіть “не убий!”... подібно і в Польщі на варшавському сеймі 1658 р. обговорювався проект винищення іновірців, передусім, православних...

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

свідченнями Джорджевича, “ні в чому такими не завзятими, як у служінні найзлочиннішій хіті”.

“А вже ж до кого доля була в Туреччині найлагідніша, дак се для вродливих бранок з України”, – зазначав Агатангел Кримський. При цьому він також посилався на Михайла Литвина, який змальовував не лише пекельне життя чоловіків у неволі, але й відмінне – жіноцтва. “Жінок, що мають задовольняти чоловічу жагу, – свідчить Литвин, – продавці тримають по-інакшому. Котрі мають розвеселяти на бенкетах, – то тих навчають співати та грати. . . Меткі торговці. . . не одразу виводять на продаж тих хлопців та дівчат, котрих мають найкращих серед гурту бранців, але попередю одгодовують їх гаразд, зодягають у шовк-єдваб, білять та рум’янять, щоб продати якнайдорожче. *Гарні дівчата нашої крові купуються іноді на вагу золота, і, як іноді, то тут-таки на місці зарадісінько і перепродаються, даючи собою продавцеві чималий зиск...* Всі вони (турки – С.Б.) жадібно пнуться одружитися з невольницями.».»

Такий стан змальовує й інший свідок – учений-мандрівник П. Турнефор. Зокрема й те, що гарненьких полонянок спочатку навчають танцювати, грати, співати, а вже тоді беруться продавати: “Торгують невольницями жиди, і часто вони найгарніших невольниць не виводять на базар, так само як на базар не виводять і найгарніших коней; треба піти самому до житла, щоб наглядіти справжню красуню”. Проте й вигляд тих, кого виводили на базар, милував око Турнефору: “Нема нічого втішнішого, – зізнався він, – як глядіти на оту безліч дівчат-невільниць, що прибувають та й прибувають до турків з Угорщини, Греції, Кріта, Русі, Мінгрелії та Грузії. Султани, паші та найвищі вельможи часто собі вибирають жінок з-поміж них».

У цьому зв’язку та з приводу зауваження М. Литвина, що наших землячок там продавали та купували “на вагу золота”, Кримський робить застереження: то перебільшення. І не в тому сенсі, що наше жіноцтво, як відомо, досить тілисте, і тому золота навряд чи й вистачило б, а з огляду на те, що ще вище цінувалася (дослівно *«цінувалася!»* – С.Б.) краса черкешенок. “Дорожче, ніж українки, продавалися черкешенки, – писав Кримський, – а вже ж за добру ціну для черкешенки вважалося 6000 піастрів” (“менше, ніж півтисячі золотих карбованців” – уточнює він ціну у масштабі дореволюційної російської валюти).

Уже згадуваний австрійський посол у Туреччині Бузбек у листі, датованому 1560 р., твердив: “До своїх жінок можна докуповувати й невольниць, а коли вони *набриднуть*, то ніщо не заважає вивести їх на базар та й знов продати, – *хіба що вони народять дітей*». У цьому разі Кримський зважив за потрібне вступитися за землячок: “Діставшись до гарему знатного достойника, українська бранка *через свою українську вдачу, через тую силу волі й характеру, які взагалі має українське жіноцтво*, легко могла не тільки прихилити до себе душу свого пана-чоловіка, ба й взяти над ним певну силу. *Могла вона здобути таким чином і політичний вплив, а надто коли вона одкинулася од християнської віри та й, кажучи словами козацької думи, “потурчилася, побусурманилася, для розкоші турецької, для лакомства нещасного*».

Щойно наведений пасаж служить своєрідним прологом до оповіді про “подвиги” української з походження султанші Роксолани. Чи то Олександра – попівна з Рогатина, як припускав Кримський, чи Настя Лісовська, як вважає автор статті в “Українському

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

радянському енциклопедичному словнику” (т.ІІІ. – К., 1968. – С. 162), вона, відома як Русиня /Роксолана/, не так красою, як українською вдачею перемогла головну конкурентку – дружину султана Сулеймана Пишного, черкешенку за походженням, досягла влади над всевладним повелителем держави, кордони якої простягались від Будапешта на Дунаї до Асуана коло Хінських порогів – з Півночі на Південь; від Євфрата і Тигра, Багдада й Грузії – майже до берегів Атлантичного океану – по африканському узбережжю. Державні прибутки, що становили в XV ст. 2–3 мільйони золотих дукатів (венетіанських), зросли в цей час у 3–4 рази...

І що ж? Як розпорядилася своєю владою Роксолана-Русиня? *Ні колишній своїй Материзні, ні новій Вітчизні добра не принесла.* Саме за її “султаншування” Сулейман пишний 1526 року, аби відвернути поляків від спроби допомогти угорцям, наказав татарам вдарити їм у тил – і кримчаки доценту спустошили тоді Волинь, Підляшшя та Галичину. Саме за її “султаншування” були збільшені податки на християнські храми. Саме при ній чинилися найстрашенніші наскоки *на її рідну землю...*

Не діждалася від неї нічого, крім зла, і *нова її Вітчизна.* Інспірувавши синовбивство, вона досягла, чого прагнула – її син від Сулеймана Пишного став престолонаступником. *“По батьковій смерті, турецьким султаном зробився не хто, як Селім II Мест, тобто “п’яний” (1536–1571), – писав А. Кримський і додавав: – виродок-алкоголік і лютий деспот. Султанування його пішло, безперечно, на шкоду для Туреччини, головним чином, на шкоду у відносинах внутрішніх, та почасти й у відносинах зовнішніх”.* Можливо, саме в цьому хтось захоче вбачити помсту Роксолани туркам та Туреччині?

Не вона одна. Можливо, Роксолана була й найпершою султаншею-українкою, але не останньою. Отакі, як Роксолана, українські полонянки, що ставали з невольниць султаншами, були в Туреччині й пізніше. Українкою “по крові” була “найлюбіша” дружина султана Османа II (1618–1622), українкою за походженням була й люба та мила дружина султана Мустафи II (1695–1703), яка обдарувала його престолонаступником Османом III. *«Про свою давнішню Батьківщину й Віру вони не пам’ятали, – і османські історики повідають про них як про добрих, побожних мусульманок».*

У нас віднедавна відроджено культ Марусі Чурай. Про неї, як і про Роксолану, написані романи, повісті, поеми, сценарії. Здіймається на щит її горда і вірна любов, відданість коханому та Вітчизні. Це, ясна річ, добре. Але, певно, не слід би нам забувати й про існування іншої легендарної Марусі – Марусі Богуславки:

Став пан турецький до мечеті від’їжджати
Став дівці-бранці
Марусі, попівні-Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна-Богуславка
Добре дбає,
До темниці проходжає,
Темницю відмикала,
Всіх козаків, бідних невольників, на волю випускає

І словами промовляє:

“Ой козаки, ви біднії невольники!

Кажу я вам, добре дбайте,

В городи християнські утікайте!

Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте

Моєму батькові й матері знати давайте;

Та нехай мій батько добре дбає,

Гуртів, великих маєтків нехай не збуває,

Великих скарбів не збирає,

Та нехай мене, дівки-бранки,

Марусі, попівни-Богуславки,

З неволі не викупає,

Бо я вже потурчилась, побусурманилась,

Для розкоші турецької,

Для лакомства нещасного!”

Отак!..

Не “козаки” звільняють з полону своїх сестер, матерів, дочок, наречених, а “дівки-бранки – нових панів коханки”, – козаків (“бідних невольників”!) “на волю випускають”!

Спасибі їм на тому... І не будемо запізнiло ремствувати на те, що не спромоглися вони на більше...

Щоправда, й пишатися, далєбі, тут українцям *нічим*... Хіба тим, що із *справжніх трагічних обставин* свого життя *вигворили сповнені трагізму пісні* – думи. І от останні вже й сприяли піднесенню національної самосвідомості народу, його згуртуванню для самозахисту.

На додаток, згадаймо добрим словом тих жінок і дівчат, яким щастило уникнути турецько-татарського полону, які кохали-любили своїх земляків, народжували їм дітей і за прадавнім інстинктом самозбереження роду *виховували* (вдумаймося у первісний смисл цього слова!) їх де і як могли, і як уміли, берегли від усілякої напасті, а що більше – від нападників...

Знай “наших!”,

або “слов’янський характер” Туреччини XVI ст.”

Саме так: “слов’янський характер Туреччини XVI ст.” назвав один з розділів своєї “Історії Туреччини” Агатангел Кримський. “Через династичні зв’язки османських султанів із сербськими володарями (*османськими васалами*) та ще більше через яничарське⁴ військо, навербоване із слов’ян, і через масовий перехід вельможних слов’ян на мусульманство – османська держава сильно послов’янчилась в своїх найвищих або найвпливовіших верствах” [2, 402–403].

Сучасники ще в XIV ст. відзначали зовсім не турецький імідж Адріанополя – столиці Мурада II (1421–14510). При дворі султана переважала сербська мова, нею продовжували розмовляти високопоставлені вельможі, які вже давно перейшли із

⁴ Нагадаємо: яничари (турецьке *уепігегі* – дослівно: нове військо) – турецька регулярна піхота, створена у XIV ст. Первісно комплектувалась із полонених юнаків, потім – шляхом насильницького рекрутування і відповідної підготовки хлопчиків із християнських країн. Ліквідоване, яничарство 1826 р. Махмудом II.

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

християнства у мусульманство. Над те, навіть в офіційних дипломатичних документах міжнародного значення поряд з турецькою та грецькою широко практикувалась також і сербська. “Од великого государа і великого аміра султана. . .” – цією формулою, що нагадує «Мы божией милостью, царь” тощо починалось чимало султанських “грамот”.

Один з істориків та політиків XVI ст. П. Джовіо у трактаті про Московію твердив (з приводу приїзду до Ватикану посольства від Василя III), що “москалі” говорять мовою іллірською (слов’янською), так само як словенці, далмати, чехи, поляки та литовці (*мешканці Литовської Руси* – С.Б.). ”Вважають, – повідомляв Джовіо, – що ця мова розповсюджена далеко більше, ніж усі інші, бо і в Царгороді при дворі османів говорять нею, і недавно ще в Єгипті у мемфіських султанів та лицарів-мамлюків чулася вона залюбки» [2; 406].

Цей же автор у пам’ятній записці для імператора Карла V про історію Туреччини (1531 знову зазначав, що при дворі Сулеймана Пишного в ходу різні мови – турецька, рідна султанова, арабська, якою написано Коран, та слов’янська (slavonica): “нею, як найбільш відомою, говорять яничари, четверте місце посідає грецька, що нею розмовляли «міщани Царгороду та інших міст цілої Греччини».

Проте й на вулицях міст лунала слов’янщина. За свідченням поляка Стрийковського (Chroniki, Кролевець, 15740) на вулицях, у харчевнях Царгороду убогі старці (*кобзари!* – С.Б.) виспівують сербські пісні. “Я сам до того приглядавсь і на власні вуха наслухавсь, що... в Туреччині на вулицях і на базарах, на громадських ринках співають про подвиги хоробрих людей складними віршами, пригрававши собі на скрипках (przy skrzypcach), які ми звемо сербськими, на лютнях, кобзах та арфах, з великою втіхою для простого люду (ludu rozpoliteho), що слухає про великі діяння князів та лицарів. *У турків про найменшу сутичку і бій з християнами зараз люди, які за те здобувають утримання з султанської скарбниці, складають пісні!*”: “Отож і при мені в Царгороді, як одібрано було 1574 р. од іспанців Туніс і Галету в Африці, то скрізь по вулицях, караван-сараях, харчевнях турецькою і словенською мовою убоні (старці-кобзари) крикливим голосом співали гарних пісень про те, як мужньо робили штурм яничари і як ясно виблиснули паші, саледжаки, чауші та сапахії».

Зважаючи на такий, “напівслов’янський” характер Туреччини та особливо султанського двору, європейські можновладці старались висилати до Царгороду послів, які були слов’янами за походженням. Зокрема, Австрію з 1523 по 1553 рр. там представляли далматинці (хорвати) або словенці Іван Гоберданець, Николиця, Юришич, Йосип Ламберг, Єронім та його син Веспасіан із Задара, Іван Борзиця, Антон Врончич, згадуваний уже Сигизмунд Герберштейн.

З останнім там трапилась прикметна пригода. 1541 р. Герберштейн удостоївся прийому у султана Сулеймана Пишного. Султан, як водиться, сидів на троні, а послу належало поцілувати йому руку. Та тільки-но він зібрався нахилитись, аби виконати цю частину церемонії, як несподіваний “простріл” болем скував йому поперек – Герберштейн був уже в літах і страждав, певно, від радикуліту. Вийшла несподівана заминка, і посол з розпачем звернувся до присутнього везіра Рустам-паші, серба за походженням і султанового зятя – по-слов’янськи: “Та допоможи ж мені, заради бога!” Але той навіть вусом не повів – ніби й не чув. Тоді султан, що зрозумів і мову і ситуацію, сам підніс руку для поцілунок.

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

Про те, що Сулейман Пишний “дуже шанує” слов’янську мову і “так чи інак її розуміє”, свідчить й італієць Басано, який побував у турецькій неволі. Зрештою, в це легко повірити, знаючи, чиїм чоловіком був султан і як він ставився до своєї коханої дружини – “нашої” Русині – Роксолани.

У султанському оточенні і до, і після Сулеймана Пишного було чимало етнічних слов’ян, здебільшого, сербів, особливо – сербів боснійських. Хай над цим ще раз поміркують ті, хто прагне знайти історичне коріння півтисячолітнього балканського неладу, зокрема й сучасного нам конфлікту.

Поляк Єронім Ласький, що перебував у 1527–1528 рр. у Порті з посольською місією від однієї з європейських країн, розповідав, що запросто розмовляв із везірами, слов’янами за походженням, і що один з них, Мустафа-паша, боснієць за походженням, ніби хизуючись своєю, як би ми тепер сказали, демократичністю, сказав поблажливо: “Щоб там не було, ми з тобою того самого роду: ти – лях, я – босняк. Любити своїх земляків більше, ніж інших, – хіба це не природна річ?”

Цей слов’янський мовний “наліт” тримався ще досить довго. Турецький поет Вейсі (початок XVII ст.) ремствував: “Аж дивно, що пошану й багатство мають у нас самі арнаути та босняки, а сини пророка божого, володарю наш, – звертався він до султана, – цілий вік живуть принижені”. Німецький посол Адам Олеарій, який їздив через Московію до Персії (1636–1639), занотував: “Отак, як при перському дворі (в Ісфагані) полюбляють мову турецьку, так само при турецькому султанському дворі (в Царгороді) улюблена мова – слов’янська, при індійському монгольському – перська”.

Мова учасників османського “стовпотворіння”

Цілком природно, що таке “тісне” спілкування із сусідніми народами не могло не позначитися на культурній, зокрема мовній, ситуації як у самій Туреччині, так і в довколишніх краях.

За авторитетним твердженням Кримського, османська мова – за своєю лексикою та її добре виробленими нюансами – є чи не найбагатшою серед тюркських мов. І можливо, не в останню чергу саме через те, що в ній значно більше, ніж в інших споріднених, “чужих елементів”. Насамперед, це арабські та перські (за походженням) слова. Майже всі хоч трохи абстрактні поняття передаються *арабськими* або *перськими* словами, іноді цілими “зворотами”, готовими “фразами”. І то “дарма, що в протонародній мові, – вважав А. Кримський, – не раз можна було б те саме висловити чисто по-турецьки”.

У цьому зв’язку не зайвим буде згадати, що саме ці мови у вищих сферах турецького суспільства впродовж кількох століть виконували функцію “культурної мови...”.

На другому місці виявляються запозичення від завойованих народів – греків, слов’ян, румунів, мадярів та італійців (венетійського діалекту). Показово, що від греків абсорбовані слова, пов’язані з *поняттями тамтешньої матеріальної культури* – хлів (*азыл*), сніп (*демет*), черепиця (*кечемід*), свято (*йорту*), ключ (*апактар*), ярмарок (*панайир*) тощо. *Венеційці* збагатили турків *термінами, пов’язаними з морською справою, торгівлею* (фінанси та комерція, назви краму, товарів). У XIX–XX

ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...

ст. османська мова зазнає масованого впливу *французької* – “не раз без усякої потреби”, на думку Кримського.

Але нас більше цікавлять наслідки кількасотлітнього міжнаціонального спілкування з турками та їх кримськими васалами – татарами *для української культури*.

Тут, крім вікопомних “прикордонних зносин”, треба взяти до уваги, що на території України, отже, в корпусі українського народу, залишались довготривалі чинники татарського впливу: більші чи менші групи тюркомовного населення. Зокрема, це *потатарені* колишні греки-колоністи, яких за наказом Катерини II було переселено з Криму на Маріупольщину. (Так що у сталінської політики “переселення” народів є глибока російська традиція; бессарабські гагаузи; ногайці (які колись верховодили у “дикому полі”: зрештою, від них залишилися невеликі групи у Північному Криму, на гирлах Дунаю), “литовські” татари (“липки”, “лубки” – на Мінщині, Віленщині, Козельщині, Городенщині, трохи на Волині, Поділлі) – потомки *запрошених ще Литовськими князями кримських татар у добу дружби з ними*; караїми литовські (точніше литовсько-українські), тюркомовні вірменські колонії у Галичині та на Поділлі тощо.

Тому й не дивно, що у нашій мові чимало слів тюркського походження. До багатьох ми так звикли з дитинства, та й з літератури, що й не вбачаємо в них “чужинців”. При цьому, ясна річ, найбільше ми набралися (як май груш, чи собачий хвіст – реп’яхів: як на чий погляд!) слів саме кримськотатарських. Деякі з них, як от “караван”, “сарай”, “орда”, “базар” тощо увійшли ще з часів татаро-монгольської навали, деякі – як от *євшан* (полин, власне чорнобиль) – ще з домонгольських часів: від *половців* (куманів-кипчаків, прозваних так не тому, що “гуляли” в полі, а з огляду на *половий* (від *полова*: “Ой у полі вітер віє, а жито *половіє*..”, тобто колосся стає *сивим*), сірий колір їхніх головних уборів. Подібно, як інші прозивалися *каракалпаками* (чорними “клобуками”, тобто шапками) тощо. Від *половців* перейшли слова, що зустрічаються у “Слові о полку Ігоревім” – *харалуг* (криця), *женьчюг* (перли), *кощей* (бранець), *чага* (бранка), *орьтчма* (покривало) та ін. Деякі слова загальнослов’янського уживання, як от, наприклад, *бик*, та й український *бугай*, запозичені від тюркських племен ще давніше – від тюркського “*буда*”, подібно і церковнослов’янське “сан”. Так само слова *гиря*, *гирлига*, ба! навіть *хата* – також іноземного походження.

Та найбільше їх дістались у спадщину від часів протиборства: *кавун* (у татар це диня, а “наш” кавун – *каракаун* = чорний кавун), *тютюн* (дим і табак), *капуста* (каписта), *карандаш* (харандаш), *дзвін* (чан), *казан* (котел), *парча* (“кусок” – міра матерії), *кушак* (хушак-пояс), *чох* (багато), *ішак* (осел), *чабан* (чобан), *арба* (арабавіз), *балик* (риба), *базар* (ринок), *бахча* (сад), *чиряк* (чирах – свічка), *стакан* (істакхан), *караул* (хараул – сторож), *люлька* (люле-чубук), *буран* (боран – ураган, буря), *колпак* (халпах-шапка), *итани* (іштан) та ін.

Чимало татарських слів «заховалось» у назвах місцин, сіл, річок, а також прізвищ – Бурчак (бурчак – град), Темерджі (коваль), Кардаш (хордош – сестра), Хорозов (хороз-півень), Байтала (байтал-кобила)... До речі, деякі наші поети, бажаючи висловитись особливо піднесено, вже не задовольняються “рідним” *конем*, надають перевагу *огирюю*, навряд чи й підозрюючи, що це по-татарськи *жеребець* (айгир), тоді як невизначена “коняка” – *ат* (звідси у нас давній окрик погоничів коней: “Аття!..”,

“Гаття!”).

Хоча в нашій мові таких запозичень чимало, та їх кількість – невелика дециця порівняно з тим, скільки їх у мовах народів, які були підвладні Туреччині протягом століть, – греків, албанців, румун, сербів, надто –боснійців. “Особливо, – зазначав Кримський, – про болгарську мову можна без пересади сказати, що зовсім добре розуміти її тепер не можна без допомоги турецького словника”. Це мовив чи не найвизначніший поліглот першої половини ХХ ст. Він “забув” при цьому додати, що під впливом турецького мовлення змінився навіть інтонаційний лад болгарської – відходом від інших слов’янських. За його підрахунками, щоправда, лише від “а” до “Быж”, питома вага слів турецького походження у болгарській мові сягала 44 %... На літери від “Д” до “Да” – хоч там мало бути більше рідних з огляду на прийменник “до”, вихідні слова на “два” та “добро”, – кількість “чужомовних” сягає 20 %...

Вплив на слов’янські мови торкнувся не лише лексики, але й граматики. Зокрема, запозичені суфікси від тюркських закінчень на “чи” та “джи” (кормчий, кончий) формування “паристих” слів також завдячують тюркському впливу (турти-мурти, хухри-мухри, калач-малач, ширли-мирли, шури-мури). Подібно, з цього ж джерела запозичено і вживання *множини* (pluralis) замість *парного* (dualis): *батьки* – дослівно *отці* – замість *батько та мати*. Хоча, напевне, у турків це також запозичення – з арабської, де цей зворот дуже поширений. У свою чергу, в давнину українці “позичали” від тюркомовних цілі фразеологічні звороти, які вже зникли або зникають і нагадують про себе лише в обрядових піснях. Зокрема, як показує Кримський, ще не так давно у весняному “похороні” зимового Коструба (Кострубонька, Костроми – звідси: кострубатий!) жінка голосила, що вона, для нього “тютюн купувала, тютюном напувала, тютюном міцним напувала”. Але це зовсім не означає, ніби вона його труїла. Навпаки – догоджала йому, бо це означало, як і зараз у східних мовах, “дати курити”, “дати палити”. По-турецьки тютюн не “палять”, не “курять”, а саме “п’ють”: *тютюн ігерлер*.

Наша пісня, наша дума не вмере, не загине...

Майже двохсотлітнє протистояння турецько-татарській загрозі, котра була для українського народу не менш небезпечною, ніж попередня татаро-монгольська навала, залишило не тільки невігойні “рани” та “незгладимі шрами на його “тілі”, але “негойні” рубці на його “душі”.

Надовго, якщо не назавжди, закарбувались у свідомості українців негативні відчуття й уявлення, пов’язані з самими етнічними. Слово “турок” стало синонімом людини малотямущої, коли не *дурня* (“от турок!”, “затурканий”, “турок заграничний”, “Турки зовнішні та внутрішні” – заголовок однієї статті М. Драгоманова), *пугалом*, як і “*татарин*”, – для дітей, взагалі для людей. Згадаймо лише деякі народні пісні:

Гомін, гомін, гомін по діброві,
Туман поле обіймає...
Мати сина, мати сина,
Мати сина проклинає:
Іди сину, іди пріч від мене,
Нехай тебе турок візьме...
Або в іншому жанрі:

Як засядем, браття, коло чари,
Як засядем, браття, при меду,
Нехай ідуть турки і татари,
А я навіть вухом не веду...

Ще й досі по селах старші жінки лякають онуків-неслухів: “Сиди тихо, а то *бабай* прийде і забере”. Ось де осколок, пережиток, що підказує нам, чому найважливіша турбота про нове покоління, вирощення дітей набула у нас такого дивного наймення – *виховання!* Практично жодна з них уже не знає, що таке “бабай” (татарське: *харт бабау* – “дід”) і уявляють його якимось безтілесним страхіттям, страхополохом. *Яничарами* називають зрадників та запроданців, які насмілюються виступати проти своїх, рідних людей...

Разом з тим смертельна небезпека, загроза для самого фізичного існування народу, що опинився, обезглавлений, сам на сам із лютим, безжалісним ворогом, збудила інстинкти самозбереження, прискорила усвідомлення необхідності згуртування й державної організації.

Прикметно, що тільки-но почастішали напади татаро-турків на Україну, як з глибин народної пам’яті виринули спогади про “билинних” *богатирів*-борців з доби протистояння хозарам. “В XVI столітті на Україні, і нашій і білоруській, – писав Кримський, – імення *старокиївських богатирів* (підкреслення А. Кримського – С.Б.) були у всіх ще на вустах, і навіть поляки це добре знали. Сарніцький у своїй *Polonial descriptio* (Варшава, 1585), у статті про Київ згадує про чудесні оповідання, що їх оповідають русини про своїх героїв (*quos Bohatiros idest semideos vocant*)⁵”.

Невідомо, чи пам’ятали про це і надихались героїчними переказами найперші козацькі “богатири” (“воєводи”, “давиди”) – черкаський староста Остап Дашкевич (пом. 1535) та князь Дмитро Вишневецький, – але не підлягає сумніву, що у народній масі, у відповідний час і за аналогічних обставин, спрацював національний характер, його домінанта: саме в такий спосіб реагувати на загрозу. Подібно як далася взнаки ця домінанта національного характеру і пізніше (опришки, гайдамаки), партизанський рух часів громадянської (Нестор Махно) і Другої світової війни (і “жовто-блакитні”, і “червоні” партизани).

У такий же спосіб *виринули* з забуття, коли не з небуття, і постаті “кобзарів” – поетів-співців, нащадків легендарного Бояна та автора славного “Слова о полку Ігоревім”. Саме їх творчість, зрезонувавшись у струнах “народної душі”, спричинила появу численних “історичних” пісень-дум – своєрідних аналогів стародавніх “руських старин”, відомих нині під іменем “руських былин”. Свого часу вони відігравали роль “засобів масової інформації”, більш того: засобів пропаганди, агітації та організації народу для боротьби з ворогами.

Сталося так, що останні в нашій історії не переводились, а лише заступали одні одних: за хозарами – половці та печеніги, за ними – татаро-монголи, за цими турки і татари, далі поляки, з тим – москалі... “Яка біда, яка чума мене косила! – писав поет. –

⁵ Яких вони називають богатырями, тобто напівбогами (лат.). Не буде недоречним у цьому зв’язку нагадати, що слово богатыр також тюркського походження: “багатыр” означає воєначальник, як і “давид” – шумерсько-аккадською, та воєвода – польською. - Авт.

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

А сила знову ожила!” То ж трималось до краю й українське козацтво, тривали кобзарські традиції й продовжував жити, оновлюючись, жанр народної “історичної” пісні – “думи”... Аж поки його не випекли, не витравили, не змели ті, хто знову на певний час узяв гору.

Отож, “історичні” пісні, що свого часу були своєрідною, ідейною зброєю, сьогодні – непідробне свідчення про події тієї доби, про духовну реакцію українців на намагання сусідів їх поневолити. Оскільки мова йде про “міжнаціональні стосунки” в даному разі конкретно з турками та татарами, то й розглянемо пісні цієї тематики⁶.

Про історизм, ба! навіть певний *документалізм* українських народних “дум” свідчить, зокрема, і така їхня особливість. У піснях, що походять з Галицького краю, йдеться, здебільшого, про *турків*, тим часом як у тих, що прив’язані до Наддніпрянщини, – переважно про татар: це перебувало у цілковитій відповідності з фактичними історичними подіями – перші напади на Україну здійснили турки безпосередньо і саме в Карпатський регіон, тим часом як у центральну Україну найжджали переважно тодішні турецькі посіпаки – кримські татари. Спільним для всієї країни був зойк:

Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Гей витоптала орда кіньми маленькі діти
Ой маленьких - витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Крізь цей плач, однак, пробиваються голоси, які відтінюють ті чи ті риси національного характеру. Ось пісня про сповнену драматизму “сімейну історію”: Орда першим наскоком полонить дочку, і вона стає дружиною людолова, за другим – матір, яка зустрічається уже в полоні з донькою і примушена няньчити свого онука – сина своєї поневоленої доньки:

Поле ж моє широкее!
Не могла м’я проглянути
Гарненькими оченьками;
Тепер є м’я проходила
Біленькими ноженьками.
Що я в полі забіліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
Ні лебеді не пливають,
То татаре полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом під Яришом
Та взялися паєвати:
Дівка впала парубкові,

⁶ Народну творчість, що виростала з протистояння Польщі та Московщині, та відповідну українську наукову (історіографічну) літературу залишаємо поза аналізом – з огляду на те, що цей матеріал “взагалі” більш відомий, а для глибокого і детального аналізу вимагає окремого дослідження.

**ШЛЯХ “ІЗ ТУРКІВ У РУСИ”...І НАВПАКИ
ІШЛИ ЛЯХИ НА ТРИ ШЛЯХИ, А ТАТАРИ – НА ЧОТИРИ...**

А тещенька зяченькові.
Взяв він її по при коні
По при коні на ремені.
Ой кінь біжить дорогою.
Тещу веде терниною,
Терня ноги противає,
Кровця сліди залишає,
Чорний ворон залітає
Тоту кровцю і співає...

Диким збігом обставин мати-полонянка приневолена стати рабою у господі своєї доньки-полонянки, виконувати численні роботи по господарству (доглядати худобу, пряжу прясти), крім того, ще й бавити онука – “байстрюка”. Через те її *колискова пісня* набуває жахливого змісту:

Люлі, люлі, татарчатко,
По донечці унучатко!
Бодай стадо виздихало,
Бодай кужель спопеліла,
Бодай дитя скам’яніло!
Пізнавши матір, запаніла донька пропонує:
Мати моя рідненькая!
Скидай з себе свої лати,
Вбирай дорогії шати!
Будеш з наш панувати!..
Але мати відмовляється:
Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати...
Волю, хочу вдома бідувати,
Ніж в чужині панувати.

Болісна тема запродавства, або, як тепер кажемо “колабораціонізму”, співробітництва з завойовниками та прямого зрадництва – чи не найпоширеніша в думках та піснях часів протистояння татарщині:

Ой в неділю рано-пораненько,
Да і збірав женців да Коваленко
Да усе женці да й одбірнії.
Поробив їм серпи да все золотії,
Ой повів женців на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшеницю.
“Ой жніте, желеченка, обжинайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся.
А я піду додому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю”.
Ох і жнуть женці, розминаються,
На чорнуї хмару озираються.
Ой то ж не хмара, то ж орда іде

А Коваленко та передок веде
В’язали руки та сирицею,
А залили очі та живицею,
А скували ніжки та скрипицею.
Подібно і в душі про невільників, прикутих до “каторги”:
Паша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку походжає,
Він сам добре теє зачуває.
На слуги свої, на турко-яничари зо зла гукає.

“Недовірок” – ренегат, відступник, “перебіжчик”. За винятком, можливо, “Марусі Богуславни”, де вчуваються елегійні нотки жалю, смутку та співчуття, пісні сповнені презирства і ненависті до всіх тих, що “потурчилились, побусурманились” заради “чванства великого, для лакомства нещасного”.

Проте не чужі нотки і “християнського” прощення для тих, хто отямився, одумався, спохватився і на батьківщину повернувся, спокутуючи свій гріх запроданства звитяжними вчинками як-от “лях-Потурнак”, “ключник галерський, сотник переяславський, недовірок християнський” у думі про втечу з полону, з турецької “каторги” славного козака Самійла Кішки. Сам же Самійло Кішка у пісні “виростав” до масштабів славного витязя, богатиря, людини незламної волі та войовничого духу.

Постать цілком історична – вирвався таки Самійло Кішка з каторжної неволі після кількох десятиліть перебування там, прибув на Січ – і то не “порожній”, а з багатими трофеями, які “поділив справедливо”:

“А срібло-злото на три часті паковали:
Первую часть брали, на церкви попрадали,
на святого вижгородського Спаса,
на трехтемировський монастир,
на святу і Січову покрову давали,
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб, за її, вставаючи й лягали.
Милосердного Бога благали;
А другу часть поміж себе наливали,
А третьою часть брали,
Очеретами сідали, пили та гуляли.

І помер козак Самійло Кішка як воїн – поліг у бою під час спільного походу з поляками проти шведів. Але то – особлива грань наших міжнаціональних стосунків – *із поляками та шведами...* Похований був козак Кішка у Канівському монастирі, згодом зруйнованому, лише назва від нього залишилась на тій горі, де стояв: Чернеча. Саме там, де похований Тарас Шевченко.

Торкаються тогочасні пісні та думи й ще однієї, надзвичайно болісної, риси національного характеру – розбрату. Ось як дивно передає її дума про втечу трьох братів із Азова, з турецької неволі: двоє опинились на конях, третій – піший. Не взяли його, не посадили, ніхто з двох не запропонував третьому помінятись долею. Навіть “між коней” не згодились взяти!:

Братіку милий, голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
Та буде нас азовська орда наганяти,
Буде впень сікти, рубати,
І буде нам велику жуку завдавати
і теє промовляли,
Відтіль побігали.

Кинутий напризволяще третій брат загинув, а, вмираючи, так усвідомлював причину:

*“Побило мене в полі
Три недолі:
Перва доля безхлібна,
Друга доля безбідна,
Третя доля – що свої братів рідних не догнав”.*

Видається прикметним, щоб не сказати *симптоматичним*, що причини смерті покинутаго покладаються на нього самого.

Справжні причини – *відсутність єдності* (“один – за всіх, всі – за одного”), *рішучості вмерти за брата* (“сам помирай, а брати визволяй”) – залишаються *сокровеними*, як це й відбувається у людській *свідомості* (індивідуальній чи колективній) із негідними вчинками, сороміцькими звичками, огидними пороками характеру (особистого чи національного).

Виявити, осмислити, усвідомити “*сокровенне*” – значить наполовину позбутись його... Як засвідчує подальша історія, це “*сокровенне*” в нашому національному характері залишається невиявленим та незбореним і зараз.

Але обмежимося констатацією загального порядку: намагання поневолити, приневолити, навернути у свою віру, нав’язати свою культуру, попри всі негаразди, біди та втрати зрештою, сприяло піднесенню національної свідомості та витворенню власних форм культури. «Старі греки, – писав С. Людкевич, – перетворили взірці орієнтального мистецтва зовсім оригінально. Подібно виявила Україна-Русь велику здатність перетворити до своїх умов і оживити своїм духом старі доживаючі форми візантійщини в добі княжій... Подібно свобідна, розсіяно-сентиментальна вдача українців, що не в силі була присвоїти собі псевдокласичного культу форми і елегантної ерудиції від своїх магістрів поляків, протестувала проти них у XVII ст., коли в добі Хмельниччини та Коліївщини дала свій народний вираз у майже класичній *усній* поезії, в козацьких історичних думах та піснях» [3; 139, 149].

Саме в цей час підноситься її українська історіографія як вияв наукового осмислення національного шляху та кристалізації й утвердження національної самосвідомості. Але й цей процес був перерваний “некорисними” умовами “міжнаціонального спілкування” на той час – уже із північним сусідом-братом.

Література

1. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків // *Вибране*. – К., 1991;
2. Кримський А. Ю. *Історія Туреччини* // *Твори в п’яти т.* – Т. 4. – Ч. IV. – К., 1974;
3. Людкевич С. П. *Про націоналізм у музиці* // *Статті, дослідження, рецензії*. – К., 1973.